

Geloof, hoop en vertrouwen

Een zoektocht naar de waarde van religie voor de moderne mens

Paper ter afsluiting van het aanvullend jaar theologie van Stichting Thomas More

Anne Marth Kuilder
S3058395

14 september 2010

Paper aangeboden aan Prof. dr. Toine van den Hoogen, Radboud Universiteit Nijmegen
en Drs. Stefan Waanders, directeur Stichting Thomas More.

Inleiding

Een jaar lang heb ik op een beurs van Stichting Thomas More mogen proeven aan de theologie. Veel mensen in mijn omgeving hebben me gevraagd wat ik daarmee wilde, of wat het me heeft opgeleverd. Het was hard werken om me een nieuwe discipline enigszins eigen te maken, maar ik heb dit jaar vooral ervaren als een grote speeltuin waarin ik mocht kennismaken met tal van denkers en ideeën. Voor de selectieprocedure van stichting Thomas More schreef ik een paper over de waarde van religie en theologie in een wereld die rationeel en wetenschappelijk te verklaren is. Ik schreef toen dat ondanks dat de wetenschap het onverklaarbare steeds verklaarbaarder maakte, ondanks de onttovering van de wereld (en van de mens zelf) tot natuurlijke en biologische processen, religie een belangrijke plek blijft innemen in het leven van mensen van alledag en zelfs binnen de wetenschappelijke wereld. Ik schreef toen dat religie maakt dat mensen thuis mogen zijn in een koud en onverschillig universum. Maar wat religie dan precies is of doet, daar kwam ik niet helemaal uit. Afgelopen jaar heb ik geleerd dat theologie vooral een zoeken is naar manieren om over God te spreken. Dit paper is opnieuw een zoektocht naar de waarde van religie, maar nu door te spelen met de woorden en ideeën die ik afgelopen jaar opgedaan heb en die mij in mijn denken over God gevormd hebben. Via een dominee die gelooft in een God die niet bestaat, met de ideeën van Martin Heidegger en de woorden van Friedrich Schleiermacher onderzoek ik wat een gelovige bedoelt met geloof, hoop en vertrouwen en wat een gelovige houding voor een waarde heeft voor de moderne mens.

Geen rekenen, maar rekenen op

Klaas Hendrikse, in welingelichte kringen beter bekend als de atheïstische dominee, stelt in een artikel in Trouw (2006) dat deze tijdsgeest de mens voorstelt als een onafhankelijk, autonoom individu dat zelf verantwoordelijk is voor het uitstippelen van

een route naar een geslaagd leven. Hij noemt dat onvolwassen onafhankelijkheid. Of gewoon onzin, voegt hij er ter verduidelijking aan toe. Want de waarheid is dat ieder mens afhankelijk is van anderen en van omstandigheden die onbeheersbaar zijn. Veel in het leven is niet maakbaar, het is vooral kwetsbaar. En er bestaat geen God die mensen behoedt voor tegenslag, teleurstellingen en verdriet, vervolgt hij. Ook geloven in een God die jou beschermt – en anderen niet – noemt Hendrikse onvolwassen afhankelijkheid. Hier voegt hij er niet 'of gewoon onzin' aan toe, ik denk omdat hij al genoeg ellende over zich heen heeft gehad, maar laat ik het voor de duidelijkheid maar wel doen. Geloven in een God die jou kan beschermen tegen tegenslag, teleurstelling en verdriet is ook gewoon onzin. En toch is Hendrikse een gelovige dominee, want volwassen afhankelijkheid is volgens hem een gelovige houding waarin een mens binnenlaat wat we ten diepste wel weten: dat het leven geen eigen fabricaat is, dat je jezelf niet hebt gemaakt, noch de mensen van wie je houdt. De mens gaat volgens Hendrikse nog een stapje verder wanneer hij of zij er achter komt dat er anderen zijn die er net zo voorstaan, dat je zonder verbondenheid niet kunt leven. En dan ben je volgens de dominee eigenlijk al een gelovig of religieus mens. *Religio* betekent immers verbinding. En uiteindelijk gaat dat leven in verbondenheid om vertrouwen. Dat vertrouwen is er niet zomaar, je doet het langzaam op en het blijkt er pas te zijn als je het erop waagt. Je moet ontdekken dat je iemand kunt vertrouwen en dat maakt afhankelijk. Er zijn volgens Hendrikse geen garanties en het kan lelijk tegenvallen. Het proces van vertrouwen is maar ten dele rationeel. Het is geen rekenen, maar rekenen op. Uiteindelijk is een gelovig vertrouwen volgens de Zeeuwse dominee de overtuiging dat het leven, ondanks alles, goed bedoeld is. Het komt niet vanzelf goed, maar wij zijn bedoeld er iets goeds van te maken.

De zin van zijn

De moderne mens stelt zich dus voor als een onafhankelijk, autonoom individu dat zelf verantwoordelijk is voor zijn eigen geluk. Ondanks (of misschien wel dankzij) allerlei wetenschappelijke verklaringen is de mens op zoek naar de oorzaak en de zin van zijn bestaan, vooral in situaties van tegenslag, teleurstellingen en verdriet. De westerse mens vraagt naar het waarom, naar de reden of de aanleiding. Ons denken is zoeken naar oorzaken, soms liggen die heel erg voor de hand, soms zijn ze meer gesofisticeerd. Heidegger noemt dit 'het beginsel van voldoende grond'. Ons denken zoekt naar een fundering, we willen iets opnemen in een reeds bestaande gedachtegang. Zo wordt in klassieke godsbewijzen God gezien als de onbewogen beweger, als iets dat oorzaak is van zichzelf, waarmee uiteindelijk ons denken afgesloten kan worden. Sinds de verlichting wordt dit idee van 'zelfveroorzaking' niet meer op God, maar op de mens toegepast. Het beginsel van voldoende grond is de mens geworden, als bron van zin en centrum van de werkelijkheid. Het hoogste ideaal is nu de menselijke vooruitgang. Heidegger vraagt zich af waartoe die vooruitgang ons dan zou moeten leiden, wat zou het resultaat zijn van de totale menselijke beheersing van de wereld? De filosoof identificeert de toestand van de moderne mens als *nihilisme*; de mens weet zich in niets anders meer gefundeerd dan in de eigen wilsbepaling. De *Homo Faber*, een term van Karl Marx, vervolmaakt de dingen en zichzelf.

Ter illustratie van dit filosofische idee: zoek bij bol.com naar boeken over geluk en je krijgt 955 titels voorgeschoteld over hoe je kunt zorgen dat je via zeven sleutels (Deepak Chopra), in twaalf maanden (Gretchen Ruben), of door het lezen van tweehonderd wijze spreuken (Servire) gelukkig wordt. We kunnen niet langer omgaan met contingentie, of met het lot. Geluk is af te dwingen, botte pech bestaat niet. Omdat we er zo hard voor werken verdienen we het niet dat ons of iemand van wie we houden iets ergs overkomt, vinden we. Maar, zo stelt Heidegger, uiteindelijk kan de mens als eindig wezen de condities van zijn existentie niet zelf bepalen, we hebben niet zoveel te vinden of te willen. De zin van het bestaan is niet te maken en niet te beheersen. De zin van het zijn

doet zich volgens hem voor als iets dat ik niet zelf kan bepalen. Het behoort tot de orde van het gegevene. Een mens kan zijn eigen mogelijkheidvoorwaarden niet achterhalen. Dat wat ons mogelijk maakt kunnen we ons niet toe-eigenen. Ik ontdek mezelf altijd als een al reeds zijnde en daar is niets subjectiefs aan. Een klein kind dat geen zin heeft om zijn eten op te eten en te horen krijgt 'dat het dan maar zin moet maken' wordt boos. En het heeft groot gelijk want zin kun je helemaal niet zelf maken. Het ideaal van volstreekte zelfbepaling mondt uit in zinledigheid. We kunnen niet onze eigen vaste grond zijn. We zijn afhankelijk van omstandigheden die we niet zelf kunnen beheersen.

Verdichtingsmomenten

Het leven is geen eigen fabricaat, geluk of zin is niet iets wat we kunnen willen. En toch zijn er momenten waarop we weten dat het zinvol is. We hebben een voorverstaan van geluk of zin. We streven ernaar, maar we krijgen het nooit helemaal te pakken. Het is net of die momenten van geluk of zin ons handelen alsmaar blijft aantrekken. Zin is volgens Heidegger dan ook een motief waaruit en waardoor een zijnde zijn betekenis krijgt. We begrijpen het opeens. Door de zin krijg ik een plaats te midden van de zijnde en weet ik mij georiënteerd. Ben Vedder noemt zo'n ervaring in zijn reader *metafysica een weg van enthousiasme* een 'verdichtingsmoment', een moment van gelukt zijn. Zo'n moment is van voorbijgaande aard en wordt ons zomaar in de schoot geworpen. Het is een afgestemd zijn op wat naar mij toekomt. De ervaring blijft echter wel doorwerken, het moment is beslissend voor het geheel: het leven is goed. Dat kan ik zeggen zonder dat ik al het hele leven doorlopen heb, of het geheel kan overzien. Het is een vertrouwen dat motiveert tot handelen, omdat mijn handelingen zin hebben. De ervaring van het geheel is niet een som van de delen, maar een openheid voor het komende. Het moment van eenheid wijst over de mens heen. Het veroorzaakt motieven die ik zelf niet helemaal kan beheersen. Zo'n moment van zin en heelheid gaat boven de normale ervaringswerkelijkheid uit en is transcendent. De zinvolheidservaring is een zich

gedragen weten door een groter geheel. Je kunt het een goddelijke ervaring noemen, al stelt Vedder dat men hiervan geen abstracte of voorbarige invulling moet geven, dat doet een fundamentalist of een allesweter.

Ik kan niet zelf de zin van mijn leven bepalen, het is een eerder gegeven geheel van waaruit ik tot handelen gemotiveerd wordt. Zoeken naar de zin van zijn is een vertrouwen in een onvoorwaardelijk 'omdat'. Een vertrouwen dat niet rationeel is. Ook de absurditeit en de zinloosheid van zoveel dingen in de wereld veronderstelt dat wij een voorverstaan van zin hebben, waaraan we de werkelijkheid toetsen. Onze weerzin en afschuw voor alle oneerlijkheid en onrechtvaardigheid in deze wereld laat zien dat het feitelijke tekort schiet en dat ons handelen wordt aangetrokken door de hoop op iets beters. Wat dat dan zou moeten zijn is niet uit de feiten af te leiden of inhoudelijk vast te stellen. Er is een soort transcendent perspectief waarnaar we verlangen als we twijfelen aan de zinvolheid van het zijn.

Hoop

Ben Vedder ontwikkelt vanuit het gedachtegoed van Heidegger een ontologie van de hoop. Hij stelt dat het begrip 'hoop' zowel gebruikt kan worden voor de anticiperende houding van de mens als voor het object van die anticipatie. Het object van de hoop is niet empirisch gegeven, niemand heeft ooit het leven na de dood gezien, er heeft nog nooit een wereld bestaan die daadwerkelijk volledig eerlijk en rechtvaardig is, en toch hopen we erop. Hoop is geworteld in verlangen, het is geen neutraal 'wachten op', maar een voedingsbodem voor het leven. Hopen is geen willen, iemand die hoopt weet dat hij of zij zelf niet volledig verantwoordelijk is voor de realisatie van het object van de hoop. Willen dat iemand van je houdt of willen dat je dierbaren nooit doodgaan is onvolwassen, je kunt het niet afdwingen. De hopende mens leeft in volwassen afhankelijkheid, het object van de hoop valt namelijk niet onder het maakbare, het is niet iets wat je door

hard werken actief kunt verwezenlijken. Hoop is het verlangen naar iets dat men niet door eigen activiteit kan toe-eigenen. Hopen is kwetsbaar, we kunnen de objecten van onze hoop niet te pakken krijgen. Het is een fantasie die mijn verlangen richt.

Fantasie kan afgedaan worden als een waanbeeld, als een voorstelling in het eigen hoofd.

Maar de fantasie die Vedder beschrijft is iets anders dan niet op de realiteit betrokken zijn. Hij stelt terecht dat er in de verbeeldende creativiteit van fantasie een moment zit van 'ontvankelijk openstellen voor', alsof het van buiten komt, als bevestiging van het verlangen.

De hoop is gericht op het mogelijke. Het mogelijke is niet het tegenovergestelde van de werkelijkheid maar van het onmogelijke. Het object van de hoop is nog niet verwezenlijkt, het is iets dat nog niet gerealiseerd is, maar in de hoop is het sterke vertrouwen aanwezig dat het zou kunnen gebeuren. De werkelijkheid wordt zelfs afgewezen ten voordele van het mogelijke! En volgens Heidegger is daarmee het mogelijke hoger dan het werkelijke. Weg met het realisme. Laten we ons gaan richten op het 'komende' of het nog niet gerealiseerde, in het religieuze vertrouwen dat dit de moeite waard zal zijn. Dat wat nog komen gaat, dat motiveert de mens. Een rechtvaardige samenleving laat zich nooit afleiden uit de werkelijkheid zoals die is, maar zij is niet onmogelijk. Er is iets aan gene zijde van de werkelijkheid, dat maakt dat onze hoop op vrede, veiligheid, geluk, liefde etc. niet als onmogelijkheid kan worden afgedaan, maar waardoor het aangetrokken wordt. Het zijn doelen die niet vallen onder de maakbaarheid, maar door de hoop ernstig te nemen krijgt ons handelen en ons eigen zijn zin.

Schouwing en gevoel

Vertrouwen, hopen, je als mens ontvankelijk open stellen voor, al deze termen klinken nogal soft. De moderne wetenschappelijke mens wil graag weten en in al het bovenstaande wordt het weten uitgesteld. Alsof je met een blinddoek om op een

duikplank staat, klaar om te springen in het vertrouwen of de hoop dat er water in het zwembad zit, zonder dat je dit zelf gezien hebt. Het klinkt nogal gevaarlijk. Net zo gevaarlijk als geen chemotherapie willen ondergaan, omdat God je wel zal redden van de kanker. Of niet aan je relatie willen werken omdat 'wat Gods hand heeft samengebracht nooit door de mens verbroken zal worden'. Religieuze hoop is iets anders dan niet op de realiteit betrokken zijn. In het voorgaande werd gesteld dat het object van de hoop geen empirisch gegeven is. Geloofsvertrouwen is iets anders dan je vanaf vijf meter hoogte in een betonnen bak storten in de blinde overtuiging dat er wel water in zal zitten, dat zou ontzettend dom zijn. Het is een weten dat het leven de moeite waard is en dat je hier zelf verantwoordelijkheid voor hebt, maar dat je de wezenlijke condities van je eigen existentie niet zelf kunt bepalen.

De Duitse theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834) probeerde in zijn tijd aan zijn Verlichte vrienden uit te leggen wat religie nu eigenlijk precies is. Dat doet hij door allereerst te stellen wat religie volgens hem vooral niet is. Maar al te vaak wordt verondersteld dat religie ontleed kan worden uit een brok moraal of metafysica (N.B. de filosofie van Heidegger is veel nieuwer en komt naar mijn mening erg in de buurt van de ideeën van Schleiermacher). De religie houdt er niet een wetboek van plichten op na, ook kan ze niet een hoogste wezen in het leven roepen en komen tot laatste oorzaken. Het wezen van religie is volgens Schleiermacher noch denken, noch handelen maar schouwing en gevoel. En waar de moraal en de metafysica de mens als middelpunt van het universum beschouwen, daar is religie juist het tegenovergestelde: het plaatst alle afzonderlijke dingen in een groter geheel, het oneindige. De mens kan niet het universum proberen te beheersen, we zijn er zelf onderdeel van.

Schouwen is een centraal begrip in het werk van Schleiermacher. De meest algemene formulering van wat religie is, luidt volgens hem "het schouwen van het universum". Het universum is voor hem het bovenwereldlijke, alomvattende, oneindige; wij zouden het vandaag eerder het 'transcendente' noemen (Kok, 2009). Het is een ongerefleeteerd waarnemen van de werking van het universum op de mens. Religie gaat over het zien van al het afzonderlijke in het licht van het geheel. Religie is *Sinn und Geschmack fürs*

Unendliche (Über der religion, tweede rede), het is een persoonlijk, passief schouwen van het universum, waarop niet gereflecteerd wordt door het verstand, het is een gevoel. Schleiermacher heeft met zijn redes over wat religie nu wezenlijk is veel kritiek over zich heen gekregen. Zo schijnt zijn tijdgenoot de filosoof Hegel gezegd te hebben dat de beste gelovige voor Schleiermacher een hond is. Maar mij bevalt het zeer dat Schleiermacher een fundering legt voor de ervaringstheologie, door vast te stellen dat het in religie niet gaat om wetten en plichten of het krijgen van antwoorden. Religieuze vroomheid is het ontwikkelen van een smaak en een fantasie voor het transcendente. En anders dan het passief schouwen zoals een hond doet, zet het schouwen van Schleiermacher aan tot handelen. Ik ben onderdeel van het geheel en ik ben bedoeld er iets moois van te maken.

verantwoordelijkheid

Ik ben niet het centrum van het universum, ik ben onderdeel van een groter geheel. En in tegenstelling tot wat veel niet religieuze mensen denken, betekent het vertrouwen dat ik daarin stel niet dat ik van alles niet mag, of elke dag in de angst leef iets verkeerd te doen, het maakt juist dat ik kan ontspannen en open kan staan naar alles wat er om me heen gebeurt. Hendrikse wijst erop dat in de Bijbel over God wordt gesproken als iemand die meetrekt met de mensen, de woestijn in, door het leven. De godsnaam is een werkwoord. Hij komt zo bij zijn idee dat God gebeurt en niet bestaat. Het gebeuren van God is een gevoel, een vorm van schouwen zou Schleiermacher zeggen. Het is de grond van mijn hoop, maar God gebeurt 'aan gene zijde van het zijn', in de woorden van Heidegger. Ik ben het met Hendrikse eens in het feit dat God geen object van onze kennis is. Er is in de zintuiglijke wereld niets dat als Almachtig, Eeuwig en volmaakt goed aan ons verschijnt. Immanuel Kant had gelijk toen hij stelde dat we als mens alleen kennis kunnen verkrijgen van dingen die aan ons verschijnen. Geloven levert geen

empirische kennis op. Vertrouwen op God is iets anders dan met een blinddoek om van een duikplank springen in de hoop dat er wel water in zal zitten.

Smaak en fantasie voor het transcendente, daar hebben we toch niets aan wanneer een mens geconfronteerd wordt met tegenslag, teleurstellingen en verdriet? Eh, nee en ja. Als ik iets duidelijk heb willen maken is het dat we ons eigen leven maar ten dele kunnen plannen, uiteindelijk kunnen we de condities van onze eigen existentie niet zelf bepalen, hoe graag we dat als moderne westerse mens ook zouden willen. De zin van het bestaan behoort toe tot de orde van het gegevene. Betekent dit dan ook dat we geen verantwoordelijkheid moeten of kunnen nemen voor ons leven en deze wereld? Volgens mij leidt de hoop en het vertrouwen dat het leven, ondanks alles, toch goed bedoeld is juist tot het tegenovergestelde. Vanuit een religieus vertrouwen kan ik openstaan naar alles wat er om me heen gebeurt. Niet alleen naar de mooie dingen van het leven, maar ook naar tegenslag, verdriet en teleurstelling. Er is zoveel dat verwondert, verbijstert, vervreemdt, ontzet en verdwaast (Troch, 2000). Juist het besef dat ik het niet zelf bepaal en opgenomen ben in een groter geheel, maakt dat ik me niet hoeft af te sluiten voor wat er gebeurt. De moderne mens heeft een groot probleem met alles wat contingent is, omdat men zichzelf tot beginsel van voldoende grond gemaakt heeft. Maar sommige dingen gebeuren gewoon, er bestaan geen garanties voor een lang en gelukkig leven. De overtuiging dat het leven goed is maakt dat ik ondanks alles wat in de werkelijkheid gebeurt open sta voor het komende. Wanneer de wereld op zijn kop staat opent dit immense mogelijkheden voor creativiteit en welzijn. In de hoop op een goed leven, in mijn smaak en fantasie voor het transcendente zit een moment voor het 'ontvankelijk openstellen voor'. Er komt iets van buiten. Er kunnen zo openingen ontstaan voor nieuwe ruimte van interactie, verantwoordelijkheid en kritiek (Sharon Welch in het artikel van Lieve Troch, p. 71). Of zoals Frans Maas het zegt in zijn essay *Noodzaak van geestelijk gezag – ontspannen en kwetsbaar*: "Midden in de joodse en christelijke scheppingstheologie staat: God is de ene Heer en alle werkelijkheid, alle bestaan en alle adem is gegeven. Je hoeft het niet te verdienen. Voorafgaand aan de poging om het op

te nemen en er iets van te maken ligt het besef, dat het ons gegeven is. (...) In dit besef van positief 'er mogen zijn', zonder ergens recht op te hebben in de juridische zin van het woord, groeit ook het besef gewild, gevraagd, geroepen te zijn. Verantwoordelijkheid nemen gedijt in de context van gegeven zijn. In dit besef schuilt een ontspannenheid, die in een overspannen maak-cultuur ademruimte schept, zonder dat verantwoordelijkheid vervluchtigt en zonder dat menselijk vermogen tot onkwetsbaarheid wordt opgevoerd."

In het besef gewild, gevraagd, geroepen te zijn weet ik dat ik bedoeld ben om er iets goeds van te maken. Ik mag hopen op het goede. Of in de woorden zoals ik die gekregen heb vanuit de traditie waarin ik sta: Uw koninkrijk kome, Uw wil geschiede.

Gebruikte literatuur:

Hendrikse, K. (2007) *Geloven in een God die niet bestaat*.

Klaas Hendrikse / De atheïstische dominee spreekt, Trouw 3 november 2006.

Kok, K. Drs. (2009) *Die eeuwige religie*. Verkregen 10 augustus op: <http://www.rk-kerkplein.org/home/themas/religies-en-levensbeschouwingen/christendom-en-jodendom/die-eeuwige-religie>

Maas, F., jaartal onbekend, *Noodzaak van geestelijk gezag – ontspannen en kwetsbaar* verkregen van de auteur voor de colleges Spiritualiteit in Meervoud, gevolgd aan de faculteit Godgeleerdheid Universiteit Utrecht, 2007.

Schleiermacher, F. (1799), *Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, Göttingen 1967, p. 40-73.

Troch, L. (2000), Oefeningen in verwondering. Grenzen en grensoverschrijdingen binnen de feministische theologie, in *Tijdschrift voor Theologie*, 40, p. 58-73.

Vedder, B. De syllabus *Metafysica, een weg naar het enthousiasme* en de reader bij de cursus inleiding metafysica, cursus gevolgd eerste semester studiejaar 2009-2010.